СИГНАЛЬНИКИ І ГОРНІСТИ

У кожної людини повинно бути ім'я (це обов'язково!) і, можливо, прізвисько (якщо вигадають!). У мене ж на одне ім'я було аж два прізвиська!

Спершу прозвали Горністом. Але на горні я ніколи не грав: бракувало слуху. Багато років минуло з тих пір, а слух у мене так і не з'явився… Різні пісні я й зараз виконую на один і той же мотив.

— Усіх авторів зрівняв у правах! — сумно колись жартувала мама, ніби співчуваючи композиторам.

Вона постійно прагнула співчувати людям. Навіть тим, які, на мій погляд, співчуття не потребували.

— Усі цього потребують, — запевняла вона. — Безхмарних доль нема.

Хмари — ще нічого: від них не буває грози. А над маминою долею двічі збиралися такі хмари, що їй до кінця життя могли б вчуватися громи й блискавиці. Але не вчувалися.

У неї був єдиний брат… Андрійко… Мій дядько. Як тільки я почав дещо розуміти, мама розповіла, що брат її загинув на війні. Було йому всього вісімнадцять — і я услід за мамою називав його просто Андрійком.

У неї був єдиний чоловік. Мій батько… Він теж воював. Але повернувся додому.

— Повернувся, щоб попрощатися, — казала мама.

На фронті батька засипало землею. Його було сильно контужено. Відкопали… Але контузія лишилася в ньому — і через тринадцять років знову засипала землею. Вже назавжди.

— Ненавиджу війну! — казала мама.

Слово "ненавиджу" в її устах звучало так дивно, що я кожного разу здригався.

Маму в нашому будинку називали добрим генієм.

"Ніна Василівна — наш добрий геній!" — вигукували сусіди з різних квартир. І тільки сусід на прізвище Гнєдков, який жив прямо під нами, зустрівши маму, починав старанно повчати її.

— Не вбивайтеся, Ніно Василівно. Не оцінять! Повірте: кожен судитиме про вас не по тому, що ви зробили для інших, а по тому, що зробили для нього. Персонально. Змінити людство — нам не по силі.

Голос у Гнєдкова був украдливий, в'їдливий. Він довірливо заглядав у очі, особливо коли говорив про все людство, яке не влаштовувало і дратувало його.

Кожною своєю фразою Гнєдков ніби відкривав тільки йому одному відомі істини. Вигляд у нього був поблажливо-жалісливий: він жалів навколишніх за те, що вони потонули у довірливих оманах.

… Незадовго до війни батько і Андрійко натрапили один на одного.

— У прямому значенні! — пояснила мені мама. — Це було на катку.

Потім Андрійко привів батька у наш дім і познайомив зі своєю сестрою, тобто моєю майбутньою мамою. А якби вони не зітнулися на катку? Я міг би й не народитися? Жахливо подумати!

Чому мене прозвали Горністом?

Цього я не можу сказати, доки не дійду до однієї історії, яка сама все пояснить: скромність прикрашає людину. Хоч, як сказала мені вчителька Катерина Іллівна, з якою ви познайомитесь трохи далі, "скромність не живе наодинці". Вона пояснила:

— Коли ми говоримо, що людина скромна, треба в думці домислювати "але": відважна, але скромна; талановита, але скромна… Однак сказати "скромна, але скромна" — не можна. Чого скромничати, коли не маєш інших достоїнств?

Про Катерину Іллівну я б сказав: розумна, але скромна; чесна, але скромна; просто чудова, але скромна… Ну й таке інше! Ви самі переконаєтеся. Вона перша прозвала мене Горністом. А потім переіменувала на Сигнальника. Чому? І про це ви довідаєтесь, як кажуть, у свій час.

Розповідатиму по порядку, щоб не збитися. Тим паче що все це було вже давно.

Моя мама — педіатр. Простіше кажучи, дитячий лікар. Але діти нашого будинку до неї за порадами не зверталися: в юну пору людина відчуває себе безсмертною і не думає про хвороби. Дорослі ж не давали мамі проходу: усі знали, що, доглядаючи хворого чоловіка, тобто мого тата, мама оволоділа всіма медичними спеціальностями.

— Ваша квартира нагадує процедурний кабінет: робите уколи, міряєте тиск, — дорікав мамі Гнєдков, який жив під нами. — Коли б я був вашим чоловіком, то я б цього не допустив!

Я радів, що Гнєдков ніколи не міг стати маминим чоловіком.

Але про всяк випадок попередив:

— Не думай, що він піклується про тебе: погані люди не можуть любити хороших.

— Але, на жаль, хороші інколи люблять поганих, — зітхнувши, відповіла вона. — Це трапляється.

Тиск чомусь хвилював багатьох наших сусідів.

— Це закономірно, — пояснила мені мама. — На людей тиснуть прожиті ними роки. А це означає — турботи, без яких не обходиться жодне життя на землі. І не забувай, що війна була. Ненавиджу війну!

— Щедрою вас, повірте, вважатиме тільки той, кого ви облагодієте, — втлумачував мамі, довірливо заглядаючи їй в очі, Гнєдков з нижнього поверху. — А всіх, Ніно Василівно, благодіянням не охопиш! Та й охоплені скоро забудуть...

— Я й не хочу, щоб вони пам'ятали.

— Ви схожі на свого брата Андрійка. Він теж був слабохарактерний. Не вмів говорити "ні". Навчіться відмовляти! Це корисна властивість.

Мама була терплячою, коли йшлося про неї саму: мовчки переносила фізичний біль, уміла приховувати душевний. Вона, невисока, худенька, коротко підстрижена, в таких випадках лиш напружено зіщулювалася — і тоді вже зовсім починала бути схожою на семикласницю. Але коли були несправедливі до когось іншого, риси її обличчя і голос ставали загостреними, ніби готувалися для відсічі, для битви.

— Андрійко був слабохарактерний? — перепитала вона Гнєдкова. — Ходімо, Петре! — Мама міцно взяла мене за руку. Потім обернулася до сусіда з нижнього поверху. — Зі своїм слабким характером він підвівся назустріч танку. Вам не доводилося так робити?

— Я зовсім не хотів… — заметушився Гнєдков.

Але мама не слухала його:

— Не вмів відмовляти. Казати "ні"? Ось тому фашистському танкові він сказав "ні"! А навіщо ж заточувати це слово на чесних людях? Ходімо, Петре!

— На чесних не треба… Я чесних не мав на увазі!

Худенька мама потягла мене вгору по східцях на наш третій поверх: вона не хотіла слухати Гнєдкова.

Потім перегнулася через перила і звідти, згори, ще раз метнула в нього списа:

— Вишукувати слабке у сильних, дрібне у великих — втішно для себе, чи не так? Так ніби й зближаєшся з ними?

— Що ви маєте на увазі? І кого? — запитував знизу Гнєдков так збентежено, ніби, граючись, ударив по м'ячу, всередині якого виявилась вибухівка.

Мама точно знала, хто в якій квартирі і на що хворий. Здавалося, вона дістала завдання відповідати за здоров'я всіх мешканців нашого будинку. "Від кого дістали?" — розмірковував я. І лише коли подорослішав, зрозумів, що це завдання дала мамі її совість.

Хворих вона визначала відразу: за кольором обличчя, запаленими очима, за рухами і ходою. Вона не могла пройти повз людину, яка нездужала.

— Це вже моя хвороба, — казала мама.

"У-у, як ви дихаєте! — зверталась вона до одного. — Не допомагати серцю це варварство, безкультур'я".

"Навіщо ви намагайтеся перебороти хворобу на ногах? — зверталась до другого. — Конфлікт з організмом не закінчиться на вашу користь!"

Людей, що нехтують своїм здоров'ям, мама вважала жорстокими:

— Себе не жалієте, то хоч близьких пожаліли б!

"Ваш вигляд мені не подобається!" — зауважувала вона, витягуючись навшпиньки, як під час гімнастики, і обмацуючи чийсь лоб. Долонею вона визначала температуру з точністю до десятих.

Поступово, сама того не бажаючи, мама привчила сусідів звертатися до неї не лише з медичних питань, але й з іншими проханнями. "Бюро добрих послуг!" — прозвали нашу квартиру.

— Це образливе прізвисько, — сказала мама. — Але в бюро не може працювати одна людина. Повинно бути мінімум двоє. Ти зрозумів?

— Працюєте до виснаження, — співчував Гнєдков. — А ті, заради кого ви виснажуєтесь, чи захочуть вас ремонтувати на випадок якоїсь життєвої аварії? Адже лікарі, я здогадуюсь, не лише лікують, але й самі хворіють.

Породжувати недовіру в навколишній світ було хворобливою пристрастю сусіда з нижнього поверху.

— Бачив би ваш покійний чоловік! Адже він до цієї своєї хвороби… пестив і балував вас, як дитя!

Ніжність, проте, не розпестила маму, а баловство не розпустило. Вона працювала до виснаження, ніби виснаження не могло бути: приховувала втому, а свої вчинки не вважала подвигами.

— Лікар — не тільки професія, але й спосіб життя, — запевняла вона.

І бюро добрих послуг продовжувало діяти.

Самотні хворіли набагато частіше і довше, ніж сімейні.

— Самотність, як інфекція, що причаїлася, підточує організм зсередини, — сказала мама. — Страшно подумати, але деякі самотні люди радіють хворобі: про них згадують! Приходить лікар із поліклініки. Я приходжу… Не можна залишати людей самотніми!

"Ненавиджу війну!" — щоразу повторювала мама, коли підходила до квартири на першому поверсі, де жила Надія Омелянівна. Цими словами мама ніби стукала до неї.

— Іди додому, Петре! Вона, коли розмовляє з дітьми… плаче. Тож іди.

Донька Надії Омелянівни загинула на війні в сорок першому році. Її звали Тетянкою.

— Іди, Петре!

Мама брала мене за лікоть і обережно підштовхувала до ліфта.

Вона вже тоді була нижчою від мене на півголови, але все в її зовнішності було зрілим, визначеним.

— Я — завершений об'єкт, — казала вона. — А ти маєш вигляд ще недобудованого.

Це справді було так. У незакінченому будинку одна якась частина неодмінно випереджає іншу і тоді вона має безглуздий вигляд, випирає. Природа кинула свої головні будівничі зусилля на мої руки і шию: вони були непропорціонально довгими. Я знав про це — і шию намагався сховати в плечах, а руки за спину. Мені здавалося незручним бути вищим мами — і я підкреслено в усьому їй підкорявся: в ліфт — то в ліфт, не заходити в квартиру — то не заходити.

Та коли Надія Омелянівна тяжко захворіла, мама сказала:

— Я виписала для неї безліч ліків. Але рецепти самі по собі не можуть допомогти. Тому відправляйся за звичним маршрутом — в аптеку!

Маршрут і справді був для мене звичний: коли мама встановлювала в якій-небудь квартирі медичний пост і починала атакувати хворобу, боєприпаси у вигляді ліків підносив я. Якщо, звісно, у потерпілого не було родичів.

Біля дверей Надії Омелянівни, мимоволі наслідуючи маму, я прошепотів: "Ненавиджу війну!", ніби це був умовний пароль.

Кроків я не почув, але двері відчинилися.

— На вулиці холодно? — спитала Надія Омелянівна.

— Що ви? Тепло!

— А я змерзла.

Кутаючись, ніби ховаючись, у величезну хустку, вона безшумно вернулася до ліжка.

Я не раз зустрічав її у дворі… Але не міг роздивитися як слід: вона намагалася пройти непомітно, боячись, що з нею заговорять.

Над ліжком висіли фотографії двох молодих красунь. Таких красунь, що я отетерів з пляшечками та коробочками в руках.

— Це моя донька, — глухо мовила Надія Омелянівна.

— А поруч?

— А поруч… я. Що, не віриться?

Щоб я не порівнював її з фотографією, вона ще глибше закуталась у хустку. Однак я все ж помітив, що губи, ніс, підборіддя лишилися тими ж: роки не змогли змінити їхню форму, стерти їхню значимість. Але раніш це була значимість надії, впевненості в собі, а зараз…

Я пам'ятав, що, розмовляючи з дітьми, Надія Омелянівна починає плакати. І з усіх сил намагався, щоб цього не трапилось.

— Сьогодні чудова погода! — проголосив я. — І вигляд у вас набагато кращий, ніж… у ті дні.

— А у ті дні ти не приходив до мене, — глухо, без жарту відповіла вона.

— Увечері до вас прийде мама! — Своїми повідомленнями я хотів запобігти її сльозам. — А у нас в будинку ремонт збираються робити!

— Будинок старий, — погодилась вона. — Але міцний. Скільки ще простоїть!

Їй хотілося, щоб він простояв якомога довше.

— Тетянку я прямо сюди привезла. З пологового будинку… — Помовчала й додала: — Вона любила вистрибувати у двір через вікна.

— Це вже… потім? Пізніше?

— Там, під вікнами, на неї чекали хлопчаки. Сюди заходити не наважувались.

Вона пошепки попросила:

— Сядь.

Я сів біля низького квадратного столика, що стояв поблизу ліжка. На ньому були розкладені аркуші, вирвані із зошитів у клітинку й лінійку, із блокнотів та записників. Аркушиків було багато… З роками колір їхній змінився, і, як на обличчях людей, з'явилися зморшки. Одні повністю списані, на інших було всього кілька рядків, олівцевих чи чорнильних. Рядки таки не встояли перед роками: поблякли і вицвіли.

— Оце все колись Тетянці писали… — сказала Надія Омелянівна.

Відчуваючи, що вона може заплакати, я вигукнув:

— Її так любили?!

— Тут тільки записки. А листи я ховаю!

Вона трохи підвелася, дотяглась до комода і, висунувши верхню шухляду, вийняла звідти кілька листів.

— Оці троє обіцяли пожертвувати заради неї життям. — Вона поклала на стіл три побляклих конверти. — Цікаво, де вони зараз? Чи пам'ятають її?

— Пам'ятають! — вигукнув я, відчуваючи, що голос її тремтить і ось-ось зірветься. — Ці пам'ятають! І решти, я думаю. Ні, я впевнений!

Надія Омелянівна заплющила очі, розмірковуючи, чи можна вірити моїм словам. Нарешті тихо промовила:

— Мені б хотілося дізнатися, хто вони… ці колишні хлопчики.

— Ви їх не знаєте?!

— Вони ж страждали під вікнами… А підписувались однією літерою. Або двома. — Вона трохи підвелася. — Тільки в цій записці є ім'я: "Петро".

— І мене Петром звати!

— Я знаю: Петро Перов…

— Виходить: Пе-Пе! Є таке оповідання. Чули?

Мої вигуки стримували її, відволікали од гірких думок. Тому я голосно і занадто урочисто пообіцяв:

— Знайду їх! Не вірите? Розшукаю усіх трьох!

— Як? — Вона знову примружила очі і повільно випросталася під ковдрою. — Школи, в якій вони вчилися, вже давно немає… Її знесли.

— А по війні вони приходили сюди?

— До кого приходити.

— До вас!

— Навіщо я їм потрібна? Гнєдков, який на другому поверсі живе, одного разу сказав: "Стукають у двері, коли є нужда!"

— І ви йому вірите?

— Гнєдков з ними в одному класі вчився. Я розпитувала його, а він і відповів… тією фразою. Виходить, має слушність: до мене вони не зайшли.

— Отже, в інші міста переїхали! — впевнено мовив я, відчуваючи, що голос її знову ладен зірватися. — Поміняли адреси — от і все. А я розшукаю! Перепишу оці літери.

— Навіщо? Ти листи візьми… Тільки не загуби.

Тут я помітив, що пляшечка і коробочки з ліками ще й досі у мене в руках.

— Тетянка була не лише красивою, — сказала Надія Омелянівна. — Вона була доброю. Завжди старалася допомогти… Як твоя мама. — Надія Омелянівна теж помітила пляшечки і коробочки. — Як ти…

Валько Гнєдков був сином свого батька: встрявав у справи, які його зовсім не стосувалися, і з цікавістю стежив за переміщеннями в будинку і у дворі.

— По квартирах ходиш? — спитав він зацікавлено, як недосвідчений слідчий, заглядаючи мені в очі. Гнєдков-старший робив це обережніше: довірливо і співчутливо. — Бюро добрих послуг? Ха-ха!

— А ти бюро яких послуг?

— Я взагалі нікому не прислужую! Хочеш, щоб тебе похвалили?

Якщо когось хвалили, Валько одразу шукав привід, щоб звести нанівець похвалу.

— Брат милосердя? Доктор медичних наук? Ха-ха!

— Чого ти гигочеш під вікнами? Вона хвора… Ти що, не знаєш? У неї донька на війні загинула!

— Хвора? Пробач, я не знав… А дочка її загинула не на війні.

— Як… не на війні?

— Не на війні. І не на землі. І не в повітрі! І не на морі…

Валько переступав з ноги на ногу в такт кожному реченню.

— А де ж?

— Між небом і землею!

Валько любив володіти чимось таким, чим інші не молоділи. Годинником з барометром і секундоміром… Футболкою з тигром, що роззявив пащу, на якого Валько поглядав з надією, як на охоронця. Чи секретом, чи хоч найменшого новиною. Це вирізняло його і ніби підносило над іншими. Розпалюючи цікавість співрозмовника, він таємниче переминався з ноги на ногу, ніби пританцьовував: ану ж здогадайся, ану ж дізнайся!

Я ухопив Валька, який нахабно переминався з ноги на ногу, за вузькі, кістляві плечі і притяг до себе:

— Де вона загинула? Кажи!

— Я ж казав: між небом і землею. На даху!

— На якому дачу?

— Нашого будинку.

— Звідки ти знаєш?

— Звідти! Вона вчилася з моїм батьком…

Мама варила на кухні дієтичний бульйон для Надії Омелянівни. Дієті і режиму вона надавала великого значення. Весь будинок знав від мами, як треба харчуватися, рухатись і дихати, щоб не конфліктувати з організмом.

Від імені нашої родини дотримуватися всіх цих правил повинен був я.

— Я буду здорова, коли здоровим будеш ти! Вважай, що стараєшся заради своєї єдиної матері.

Вона часто ставила мене в безвихідні умови.

— Ти дуже збуджений, — дивлячись в каструлю, сказала мама. — Чую по диханню.

— Бесідував з Вальком Гнєдковим…

— Сильнодіючий подразник!

— Він сказав, що Тетяна Ткачук загинула не на війні. А на даху.

— На даху теж була війна. — Мама облишила дієтичний бульйон. — Вона скидала запалювальні бомби і була змита… вибуховою хвилею. Якби не вона, ми б із Вальновим батьком могли задихнутися в бомбосховищі. Два сусідніх будинки згоріли дотла. Тепер на тому місці сквер.

— А Валько єхидствував, підтанцьовував… Можливо, вернутися у двір і вмазати йому як слід?

Мама похитала головою.

— Переможи його мирними засобами. Що у тебе в руках? Листи?..

— Старі, ще довоєнні. Я пообіцяв Надії Омелянівні знайти… колишніх хлопчаків, які надсилали їх Тетянці. Дізнатися про них: де живуть і ким стали. А як дізнатися — сам не знаю. Зворотних адрес нема. Імен і прізвищ також.

— Всього три листи? — здивувалася мама.

— Та ти що! Весь стіл завалено… Але оці обіцяли пожертвувати заради Тетянки життям.

— Закономірно. І справедливо! — сказала мама. — Це була найкрасивіша дівчинка в усій школі. Можливо, й у районі! Коли зустрічаю дівчаток-красунь, неодмінно з Тетянкою порівнюю. Ні, не тягнуть! Я була на півтора роки молодшою… Побачу, бувало, її — аж присідаю. А що робилося з хлопчаками, уявляєш? Вони і присідали і підстрибували… Словом, неодмінно себе в її присутності виявляли.

— І наш Андрійко?

— Теж намагався. Але особливо виявив себе потім… після… Коли вона загинула, на фронт пішов. Йому тільки сімнадцять виповнилося. Міг би рік зачекати. А знаєш, що таке рік на війні? Але Андрійко жодного дня чекати не хотів!

— Виходить, він, можливо, через неї… І загинув?

— Я могла б так думати. Але не хочу!

Мама витерла об рушник руки, взяла конверти й довго розглядала їх, то наближаючи до очей, то віддаляючи, ніби це були картини.

— Довоєнні штемпелі, — сказала мама. — Інший шрифт. Все по-іншому… Так і бачу на плиті примуси замість конфорок! — Мама повернулася до сучасності і увімкнула газ. — Як же ти будеш шукати?

— Я думаю, треба прочитати листи і за їхнім змістом…

— Тобі, чи що, писали? — перебила вона.

— А як же тоді?

— Є живі свідки. — Вона задумалась, накрутила на милець свій хлопчачий чубчик. — Точніше, жінка-свідок.

— Вона зможе визначити?

— Зможе. За ініціалами… І, безумовно, за почерком!

— Через стільки років? Ну, це ти…

— Зможе! Андрійко казав: "Катерину Іллівну не обдуриш. Вона ножного з нас за номерком знає: у прямому і переносному значенні".

— Хто це?

— Їхня класна керівниця. Живе близько… Через дорогу. Прогулюється вечорами, ходить по провулку, як я їй рекомендувала. Щоб не конфліктувати з організмом! Пам'ятаю, якою вона замолоду була… Уже тоді в характерах розбиралися. Сама учням прізвиська вигадувала. Нічого собі? І завжди снайперськи влучно! Так приставало, що коли власнику прізвисько і не подобалось, відклеїти вже було неможливо.

— А як вона Андрійка прозвала?

— Горністом.

І знову я порівнював фотографію на стіні з жінкою, яка стояла поруч.

— Величний у мене був вигляд, чи не так?

— Був, — відповів я з дитячою прямолінійністю, яку не завжди умів вчасно приховати.

— У нас із тобою схожі звички, — сказала Катерина Іллівна. — Я також не піддаю фрази попередній обробці. Кажуть: "Слово — не

горобець: вилетить — не спіймаєш!" Дивна приказка:, ніби горобця легко спіймати. Я із цікавості спробувала, але марно.

— Мій дядько розповідав…

Вона перебила:

— Знаєш, як Андрійко називав мене? Пробач, але дядьком я його називати не можу.

— І я… вперше назвав.

— Він іменував мене класною керівницею. Робив наголос на першому слові — і воно ставало оцінкою. Тепер керувати ніким. А я звикла!

Обличчям вона була не зовсім такою, як на фотографії, а постать лишилася, як і раніше, владно пряма, статна. Голос мала густий, не потрісканий від часу. "Їй би Кармен виконувати! — подумав я. — Якби не золотисто-лляне волосся!" Воно також дивувало своєю густотою і добротністю. І завершувалося міцно сплетеною косою, яка відпочивала на лівому плечі, як у селянок із російських казок. Все в ній було добротним і ладним. І тільки колір обличчя сірувато-зів'ялий.

— Класна керівниця — це був мій чин, — вела далі Катерина Іллівна. — А було ще і прізвисько… Катерина Велика! Епітет мене тішив. Але у поєднанні з іменем… виходило щось самодержавне. І я відучила так називати мене! Пожертвувала уроком своєї рідної математики і здійснила невеликий екскурс в історію. Я намалювала такий портрет цариці Катерини, що порівнювати мене з нею стало просто незручно.

Помітивши, що я пильно дивлюся на косу, Катерина Іллівна пояснила:

— Колишню зачіску свою я змінила багато років тому з тієї ж причини: щоб не бути схожою на представницю скинутого самодержавства.

— Я чув, ви самі вигадували учням прізвиська.

— Вважала це за розумне. "Коли вже прізвиська неминучі, треба їх тримати під контролем, — подумала я. — А ще спокійніше — вигадувати самій!" Ти згоден? Я слухаю… Відповідай.

Чекаючи на мою відповідь, вона підійшла до старовинного дзеркала з павутинками-тріщинками і почала розглядати свою постать і обличчя.

— А чому ви мого дядька прозвали Горністом?

В її присутності я вдруге промовив слово "дядько".

— Горністом? Не тому, що він грав на горні. Ні… Слуху в нього не було.

— Як у мене!

Мені хотілося хоч чимось бути схожим на дядька-героя.

— Інколи я хитрувала, — зізналася Катерина Іллівна, все ще не відходячи від дзеркала. — Придумаю учневі прізвисько, з яким треба, так би мовити, бути у відповідності, — і спостерігаю, як він, бідолаха, намагається до нього дотягтися. Відкрию тобі таємницю педагогічної лабораторії! Але Андрійкові тягнутися не треба було: він повністю відповідав своєму званню.

— В чому саме… відповідав?

— Без необхідності не горнив, а тільки коли слід було попередити чи оголосити тривогу: людина в біді, людина в небезпеці! Тут він не гаявся… Скільки йому довіряли таїн! Але сам до тайників не ліз. Ніколи!.. Найделікатнішим був Горністом. І горнив обережно, щоб не оглушити навколишніх. Андрій Добровольський… Попросять у нього ошатну куртку, щоб Тетянку в кіно запросити, а він ще й светра свого пропонує. Хоч сам був закоханий… Попросять перший том "Графа Монте-Крісто", а він обидва несе. Безвідмовний був хлопець!

— Не вмів говорити "ні"?

Вона підійшла до мене:

— Звідки такі відомості? Він не любив говорити "ні". Але це не означає, що не вмів. Пам'ятаю, одного свого однокласника він нещадно (я не обмовилася, саме нещадно!) лупив по щоках і промовляв: "Ні! Ні! Ні!.."

— Лупив?! Мій дядько?

— Лупив не дядько… Лупив один юнак, чесний і сміливий, іншого — безчесного і боягузливого.

— Коли це було?

— Є обставини, які не дозволяють мені відкрити подробиці цієї майже детективної історії. Саме тобі!

— Мені? Чому?!

— Андрійко, думаю, так вважав: добре має бути не всім підряд — добре має бути добрим.

— Але кого ж він… бив?

— Тебе зараз тільки це цікавить? Замість відповіді сама спитаю: чого ти прийшов? Я слухаю… Відповідай.

— У мене є справа. Є прохання… Але мама попередила, щоб я відразу до справи не приступав, а спочатку дізнався про ваше життя, про ваше здоров'я.

Коли чуєш її "Я слухаю… Відповідай", які вона, звісно, перенесла у дім зі школи, здається, що ти відповідаєш біля дошки. А біля дошки треба відповідати докладно, або, як казала моя класна керівниця, "розгорнуто". Я і бовкнув навіщось про мамині напучення.

Вона знову підійшла до дзеркала з павутинками-тріщинками. Взялася за сукню на талії.

— Тиждень тому вшивала… Але треба ще вшити: знову схудла. Зі здоров'ям, виходить, "так собі". У мене має бути неприємна операція. Чи повернусь я сюди з лікарні й чи буду вечорами дихати свіжим повітрям — це невідомо. Тому ти поспішай — приступай до своєї справи.

— Операція?

— Я слухаю… Приступай.

Чекаючи на відповідь біля дошки, вчителі часто відводять очі вбік чи опускають їх в класний журнал, щоб не бентежити учня. Катерина Іллівна з тією ж метою повернулася до старовинного дзеркала.

— Я був у Тетянчиної мами. У Надії Омелянівни…

Катерина Іллівна різко обернулася.

— Сам зайшов, чи вона покликала?

— Захворіла на запалення легенів. Я їй ліки приніс.

— Теж Горніст? — Вона подивилася на мене з повагою. — Це прізвисько може стати у вашій родині потомственим!

Катерина Іллівна залишила сукню у спокої і махнула рукою:

— Чого за себе хвилюватися? Соромно мені хвилюватися: я Тетянку в чотири рази пережила. В чотири!.. Який вигляд у Надії Омелянівни?

— Мама скаржиться, що вона лікуватися не хоче. Ліків не приймає:.

— Можна зрозуміти… — Катерина Іллівна спохопилася: — Цього їй не чув. Домовились?

— Не чув.

— Я бувала у неї. Дуже давно… Не знаходила слів для утіхи. Починала розповідати, якою Тетянка була чудовою — і тільки ще більше ятрила… Останнього разу, пам'ятаю, привіталася й попрощалась, а решту часу мовчала. Потім вона надовго поїхала кудись до сестри. Виходить, повернулася?

— Вона три листи мені дала. Ось вони… Просила дізнатися, де ці хлопці і чому не заходять. Обіцяли заради Тетянки життям пожертвувати!

Я подав Катерині Іллівні вицвілі, зморшкуваті конверти. Вона наділа окуляри, почала обережно виймати листи і один за одним читати. "Тобі, чи що, писали!" — сказала мені мама. А вона читала так довго, що я спитав:

— Літери стерлися?

— Нічого не стерлося. Літери ті ж самі… Ті ж! Ти розумієш? Ті ж, якими вони писали контрольні за партою і на дошці крейдою. Не заходять, кажеш? Як же вони можуть зайти, якщо обіцяли життям пожертвувати?

— Вони всі… загинули? — недовірливо спитав я. — Усі троє?

— Не троє! Їх мільйони загинуло… А літери ті ж! — Вона помовчала. — "С. Н." Це Сергійко Нефьодов. Він! Не сумніваюся… Поетична була натура! Квіти на підвіконнях розводив. Бувало, після уроків по шість портфелів тягнув: звільняв дівчат від фізичного навантаження. Він їм і каблуки прибивав, якщо відривалися під час танців. І тільки одна людина в класі називала його за це "бабським угодником". Тільки одна… А як ці хлопці танцювали! Цнотливо, чисто… Моя педагогічна пильність від бездіяльності притуплялася. Сергій Нефьодов… Він і малював гарно! — Катерина Іллівна щось згадала. І, втративши статність і владність, заспішила, заметушилася. — Ну так… У мене є його картина: "Невідома з портфелем". Тетянку зобразив… Він і почуття свої зобразив у листі поетично! А ось картина. Подивись. Впізнаєш?

— У житті вона кращою була, по-моєму.

— У житті була кращою, — погодилася Катерина Іллівна. — Кращими, ніж усі вони були у житті, взагалі бути не можна! — Раптом і голос її втратив свою "поставу". Він почав спіткатися, падати, знову підійматися. Вона заперечувала комусь… кого не любила: — Ідеальних не існує? Вони були ідеальними… Були. Всі троє! "Мало прожили, тому й були! — скажете ви. — Не встигли ще ухилитися від ідеалів!" А я знаю, що вони, скільки б не прожили, не ухилялися б. Знаю… І ніхто мене не зіб'є! — На її сірувато-зів'ялих щоках пробився рум'янець. Листи в руках тремтіли, як від холоду. — "В. Б." Це Володя Бугров… У мене зберігся його зошит. Він розв'язував у ньому задачки, яких я особисто розв'язати

не могла. — Катерина Іллівна почала обома руками перебирати папери в шухлядах письмового столу. Знайшла зошит. І поклала поруч з картиною. — Тільки одна людина в класі називала його "телеграфним стовпом": мовляв, прямолінійний. А в чому полягала ця прямолінійність? Говорив правду… Вважав, що коли виробничі і спортивні норми треба виконувати, то вже людські тим паче! Завжди у чергу ставав, нікого не розштовхував, а опинявся все одно попереду. Академіком був би… Скільки майбутніх академіків не дожило навіть до інституту!

Вона знову почала сперечатися з кимось відсутнім:

— Прямолінійний?.. На контрольних в усі кінці класу рятівні круги розкидав. Я намагалася не помічати: навіщо заважати спасінню утопаючих? — Вона звернулася до мене: — Цього ти не чув. Домовились?

— Не чув.

— Нема ідеальних? А мої хлопчики? А мої соколята?! Ось написано: "С". Це Саша Лєпьошкін. Соромився свого прізвища: однією літерою відмітився. Малюків обожнював! І цього також соромився: крадькома, за школою, першокласників на санчатах катав. Мама його прибиральницею в школі працювала. То він, бувало, за неї після уроків підлоги мив. Цього не соромився! Дівчата ідуть… сама Тетянка йде, а він миє, тре. Відра тягає… Жили вони скромно — і вдома у них було все саморобне: приймач, шафи, табуретки. Це йому Андрійко свою куртку зі светром і давав. Нема ідеальних? А Саша Лєпьошкін! Тільки одна людина в класі називала його "підлогомийкою". Тільки одна…

— Хто це, Катерино Іллівно?

— Той, кого Андрійко відхльоскав по щоках. Ну, гаразд. Коли вже на мене чекає операція з невідомим кінцем, я розповім тобі. Ти, зрештою, повинен знати. Тим паче що саме цей "один в класі" живе з тобою поруч.

— Гнєдков? — тихо угадав я.

— Трагічний парадокс полягає в тому, що і ті троє також жили на різних поверхах твого будинку! І всі троє загинули, а він… Зустрічала його на вулиці. Кидався, ризикуючи життям, через дорогу, заглядав в очі: Валько його вчився у мене в класі. Ось уже років три не кидається і не заглядає: я ж на пенсії.

— А за що Андрійко його… по щоках? За "бабського угодника" чи за "підлогомийку"?

— За це Андрійко повчав його. М'яко попереджав. Гнєдков клявся, що більше не повторить, залазив своїми словами в довірливу Андрійкову душу: "Ти мені віриш?" Андрійко, як ти знаєш, не любив говорити "ні". І відповідав: "Ну гаразд, востаннє!"

— А потім все-таки бив по щоках?

— В той день Гнєдкова — не бити, а вбити можна було.

— За що?

— За те, що Тетянка загинула.

Катерина Іллівна владним жестом посадила мене на канапу.

— Кажуть, у ногах правди нема. Ще одна дивна приказка. Хіба не ноги нас по землі носять? Але ти все ж сядь.

Вона боялася, щоб, почувши її розповідь, я не захитався, не впав.

— Тобі мама про це не говорила?

Я похитав головою.

— Оберігає тебе. І я спочатку не хотіла. Бо ти живеш по сусідству з Гнєдковим. А зараз я саме тому й розповім! Оберігати — значить готувати до несподіваностей і можливих конфліктів, а не тримати в невідомості. Ти згоден? Я слухаю…

— Звісно! Безумовно… Аякже!

— Перший раз фашистські літаки прорвалися до міста через місяць після початку війни… Мої хлопці, які жили у вашому будинку, склали графік, кому і коли чергувати на даху. Розділили його на квадрати: будинок же довжелезний! Якось, коли було оголошено тривогу, Тетянка побачила з вікна, що Гнєдков іде не на пост, а хоче промайнути вниз, в бомбосховище. Вона гукнула його: вже дзвякали "запалки". Він пояснив, що в дощ чергувати не може: ризикує звалитися з даху. А також клявся в коханні! Боягузи можуть кохати, як ти думаєш?

— Не можуть!

— Можуть, Петре… Але насамперед себе! І взагалі… страх убиває в них будь-які інші почуття. Гнєдков і сховався в бомбосховище. Фронт на даху було відкрито ворогові. Я не пишномовно висловлююсь: це було само так. Тоді на залишений пост стала Тетянка. На її квадраті було горище. Вона скинула з даху всі "запалки". Одну навіть витягнула з горища… Разом із палаючою білизною. В ті часи на горищах сушили білизну… Два сусідні будинки горіли. А ваш було врятовано! Але вибухова хвиля від фугаски, що впала неподалік, скинула Тетянку вниз.

— І тоді наш Андрійко…

— Нещадно відшмагав боягуза. Гнєдков і тут захлинався від страху: "Пробач, Андрію! Пробач!.." Але той відповідав: "Ні!" Життя навчило його нарешті не лише любові, але й ненависті. Ненавидіти необхідно…

Інакше ми, кажучи звичною для мене математичною мовою, поставимо знак рівності між добротою і безпринципністю. "Скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти". Оце точна приказка. Але так само точно прозвучало б: "Скажи, хто твій ворог..." Заговорилась я щось! — Вона помовчала, передихнула. — Після Тетянчиної загибелі всі мої хлопчики написали заяви до військкомату. Крім Гнєдкова: сказав, що зір не дозволив. Хоч вигоду свою розгледить за сто кілометрів! Та й взагалі... з таким зором як у нього, багато воювало. Ось і вся історія!

— Спасибі, Катерино Іллівно.

— За що?

Я хотів сказати: "За довір'я!", але стримався.

— У дворі розповідати про це не треба, — попередила вона. — Ні за якою давністю строку зрада не може бути прощена. Але у Гнєдкова є дружина, син...

— Такий же, як і він! — випалив я.

— Згодна: він взяв у спадок дещо, чого краще було б не брати. Але мати його, кажуть, мила жінка. Я завжди проти нападу на сім'ю: при цьому страждають безвинні. Та й Надія Омелянівна не знає подробиць.

— І вірить Гнєдкову? — знову випалив я. — Адже він знав, що ці троє, які обіцяли життям пожертвувати... ним пожертвували?

— Знав. А що?

— А то, що він докоряв їм: мовляв, не заходять. Тетянчину матір забули. Загиблим докоряв! Уявляєте? — Я змахнув своїми ручищами. — Ще б надавати йому по щоках!

— Стримайся! Зосередься краще на хворобі Надії Омелянівни. Бо ти — Горніст! До речі, передай, як кажуть, в дар від мене картину "Невідома з портфелем" і зошит Володі Бугрова. Тут на обкладинці написано: "Тетяна, милая Тетяна!" Сам він віршів не писав, але за допомогою звернувся до великого. "Телеграфний стовп"? Запам'ятай, Петре: болото завжди ненавидить гору. І чим вища гора, тим більше це дратує болото.

У нашому подвір'ї, як на стадіоні, буквально ні на один день не затихав спортивний запал. Валько Гнєдков дуже любив бути суддею. Усі інші мріяли ганяти м'яча або шайбу, тож свисток охоче уступали йому. До того ж Валько володів "надгодинником" — з барометром і секундоміром, а за волейбольними змаганнями спостерігав крізь перламутровий театральний бінокль. Це справляло враження на гравців і болільників.

Судив Валько з насолодою: йому підкорялись! З особливим задоволенням він призначав штрафні удари: одних карав, інших заохочував.

Коли я з картиною і зошитом увійшов на подвір'я, Валько остигав від щойно закінченої сутички. Спітнілі гравці розійшлися по домівках, і Валько, як хазяїн, сам походжав по майданчику. Сповнений відчуття влади, він спрямував на мене бінокль.

— Який ти маленький! — радісно констатував Валько.

— Переверни бінокль — і буду великий.

Але він перевертати не поспішав. Бінокль викривляв зір Валькові: йому здалося, що я десь вдалині… І він відважився проголосити:

— Носильник? Постачальник додому? Знову щось комусь несеш? Бюро послуг!

Слово "добрих" він проковтнув.

"Бабський угодник", "підлогомийка"!.. — подумки скипів я. — А зараз "носильник"… Скільки ж можна?"

— До речі, я вияснив: Тетяна Ткачук загинула на війні, Гнєдков. Запам'ятай: на війні!

Я хотів, щоб Валько заперечив мені. Але він цього не відчув — і пішов назустріч моєму бажанню:

— Невже! Вона просто з даху звалилася.

— Тобі татусь так пояснив?

— Адже він краще знає!

— Він бреше. Йому вигідно так пояснювати!

Валько перестав бути суддею: він зрозумів, що я не буду йому підкорятися.

— Твій тато бреше, — повторив я. І, забувши про попередження Катерини Іллівні, чітко додав: — Він зрадив у ту ніч наш будинок. А вона врятувала!

Валько почав вперто переминатися з ноги на ногу, ніби пританцьовувати:

— Вона звалилася. Дощ був… Вона і звалилася!

Я не поспішаючи поклав на лаву картину і зошит. І за звичкою відправив руки за спину.

— Ану, ще скажи!

Він і далі продовжував переминатися з ноги на ногу. Але для мене і цього було досить. Бінокль полетів геть…

— Захищайся! — запропонував я Гнєдкову.

Але він умів тільки звинувачувати й судити. Мої незграбно довгі руки вихопилися із-за спини, як із-за укриття.

— Ось тобі за батька-боягуза! А ось тобі… за тебе самого! Ось! Ось іще…

— Пробач, Петре! Я не думав. Я не хотів… Пробач, — бурмотів Валько так само, як колись вимолював пощади у Андрійка його батько.

— Ні! Ні! Ні! — осатаніло вигукував я.

Потім обтрусив руки, взяв із лави картину, зошит і попрямував до свого під'їзду. Бінокль валявся в траві.

Через півгодини істеричний, безперервний дзвінок увірвався в нашу квартиру. Ми з мамою разом кинулися до дверей.

На порозі стояв Гнєдков-старший. Він стирав пальцями піт із спадистого лоба. Навіть сірі скельця окулярів не могли приховати його панічного погляду.

— Ніно Василівно… Ви дома? Це порятунок! Я думав, не доповзу. Дикий спазм… Серце зупинилось!

— В такому разі, я думаю, ви й справді не доповзли б, — сказала мама.

Гнєдков, обережно ступаючи, боячись кожного свого кроку, поплентався до кімнати.

— Я сподіваюсь, що ви зробите укол. Судинорозширюючий… Хотів викликати невідкладну. Але згадав, що прямо над нами — бюро добрих послуг.

— Це трапилося зненацька? — сухо поцікавилася мама.

— Валя повернувся з двору побитий… — Щоб не сваритися з членом маминої сім'ї, він промовив у мій бік: — Я до тебе, Петре, не маю претензій. Хтось тебе ввів в оману. Але коли рідний син вимагає виправдовувань…

Отже, того дня Валько і вдома продовжував бути суддею.

— Зрозумійте: коли рідний син вимагає від батька виправдовувань і пояснень, серце не витримує! — вигукнув Гнєдков. — Дикий спазм… Такого ще не було. Ніно Василівно, я сподіваюся, ви, як лікар, мені співчуваєте?

— Як лікар… так. — Мама взяла шприц, який завжди був у неї напоготові в металевій коробочці. — Нарешті мені вдасться вас уколоти! Лягайте на тахту. Спустіть штани… Петю, йди на кухню.

Надія Омелянівна уже пересувалася по квартирі, сідала то на стілець, то на канапу. Картину пензля Сергія Нефьодова вона не випускала з рук.

— Як же це я сама не здогадалася? Тетянка розповідала про нього. Низький уклін його пам'яті. Він відчув… спіймав головне в моїй доньці: доброту і відчайдушність. Я називала її "декабристкою". І боялася тих її достоїнств, які інші дуже цінували. Доброта інколи робить людину беззахисною, а відчайдушність — безрозсудною. Я боялася і того й

іншого. Але не догледіла… Не догледіла того вечора. Мені б самій на дах піднятися! І все було б гаразд… — Вона сіла на канапу. — Ти заходь до мене, Петре. Коли зі школи повертаєшся. Або у двір біжиш. Це ж по дорозі…

— Гаразд! Тільки ви маму слухайтесь.

— Якщо ти заходитимеш, буду слухатися. Тоді ще поживу…

— Дуже прошу вас!

— А "В. Б." — це Володя Бугров. Звичайно… Як це я сама не здогадалася? Тетянка захоплювалася ним: "Майбутній Лобачевський!" Майбутній… Ох, якби те, що обіцяє нам це слово, завжди збувалося! У Володі в листі е такий рядок… ось він: "Хоч математика — негуманітарна наука, прояви до неї гуманність". Це він мав на увазі себе самого. Як же я? "Тетянко, милая Тетянко!"

Вона трохи переінакшила Пушкіна, бо зверталася до власної доньки.

— І за зошит спасибі! — Надія Омелянівна картала себе: — Завжди була заднім розумом сильна. Тепер мені ясно, що "С." — це Саша Лєпьошкін. Тетянка казала про нього: "Добріший із добрих! Возиться з першокласниками, як нянька". — Вона підійшла до вікна. — Я їх в гості чокала. І ніби соромила: "Обіцяли життям пожертвувати, а адресу забули". Пробачте мені.

Надія Омелянівна заховала листи і зошит в шафу, зачинила її на ключ. А картину поставила на квадратний столик перед ліжком.

— Ще загинув Дима Савельєв з п'ятого поверху. Точніше, пропав безвісти, — сказала вона.

— Тепер вже не знайдеться… мабуть.

— Мати чекає на нього. Коли повідомлення про смерть не було… І Боря Луцько з другого під'їзду. Віддав життя на "Дорозі життя", під Ленінградом. Його матері вже нема. Я про всіх знаю, хто загинув у нашому будинку. Дима і Бори теж з Тетянкою вчилися.

— У Катерини Іллівни?

— В їхній школі перед війною один десятий клас був… Не забудеш до мене заходити?

— Що ви, Надіє Омелянівно!

— Я тоді ще поживу…

Вона випрямилася і, ніби перевіряючи, чи зможе викопати свою обіцянку, навмисно твердою ходою пройшлася до вікна й повернулася до канапи.

— Я часто згадую, Петре, про наших хлопчиків. І ось що думаю… Про тих, що працювали на заводі, в різних організаціях, золотом на мармурових дошках написано: "Тут працювали… Вічна слава!" І справді, виходить, що ніхто не забутий і ніщо не забуто. А хлопчики нашого будинку ніде ще не працювали. Не встигли вони… Про них не написано. Може, десь на полях, на дорогах. А в місті, де вони жили, нема нічого. Звичайно, в школі написали б, та школу знесли: стара була.

— Знесли, — підтвердив я. — Що ж робити?

— Не знаю, — сказала вона. — Але ж вони не винні, що ще не працювали? Вони багато чого не встигли.

І тут я скочив зі стільця від несподіваної думки.

— Надіє Омелянівно… Послухайте! А якщо зробити дошку, хай дерев'яну або ще з чого-небудь… І встановити її в нашому будинку? В під'їзді, біля ліфта. Якщо зробити так, га?

— Як ти… кажеш?

— Якщо дошку встановити? — Я почав розмахувати своїми ручищами. — І плюс до того ще літопис написати: "Герої, що жили в нашому будинку"!

— Так роблять… де-небудь? — спитала вона.

— Я точно не знаю… Але ж і в організаціях колись мармурових дощок не було. А зараз є! Все з чогось починається. Ви подумайте: матері будуть кожного дня бачити, що їхні сини не забуті. І батьки будуть бачити… І брати, і сестри.

Думка, яка ніби мимохідь мені спала, ставала дедалі значимішою і реальнішою.

— Ви подумайте: якщо навіть син чи брат ніде ще не працював… ну, прямо з десятого класу на війну пішов, все одно про нього буде написано!

— А про дочку? — спитала вона.

Наступного дня я виклав свій план Катерині Іллівні.

— Якщо ти це зробиш, я ляжу в лікарню зі спокійною душею, — сказала вона.

— Зроблю! Я вже й дошку знайшов. Мені її тато залишив.

— Що значить... залишив?

— Він у останні роки місця собі не знаходив: "Користі від мене ніякої!" — казав мамі. І вона його навантажувала завданнями. Які були посильні... Ось змусила дошку вистругати. "Сама не знаю навіщо!" — сказала мені мама. А зараз відомо навіщо! Дошка гладенька, міцна. І вся в прожилках, ніби жива. Але головне — мені її залишив батько. Навіть можна сказати: заповідав! Ось на ній...

— Нікого не забудь! — перебила Катерина Іллівна. — У вас в будинку жили ще...

— Дима Савельєв і Боря Луцько!

— Так, Дима і Боря. Нема ідеальних? — Вона знову з кимось почала сперечатися. — А вони, мої хлопчики? А твоя мама? А ти? А проте... ти цього не чув! Домовились?

— Не чув.

— Порушую правила педагогіки? Та ні... Основне її правило — говорити правду! Ти згоден? Я слухаю... Відповідай.

— Згоден.

— Дима і Боря...

— Все дізнаюся про них! — пообіцяв я.

— Життя їхнє, було коротке, а дізнатися можна ба-то. Ти друзів своїх підключи! Хай допомагають.

Мені хотілося зробити все самому, і я промовчав.

— "Герої, що жили в нашому будинку"? — вела далі вона. — Так ти хочеш назвати свій літопис?

— Так.

— Дима пропав безвісти. А мав стати відомим! Майбутній Амундсен! Майбутній Пржевальський! — писали про нього в стіннівці:

— Знову це слово, — промовив я. — Скільки "майбутніх" так і залишилися майбутніми… "Ненавиджу війну!" — каже моя мама.

— Так повинні думати всі! — владно промовила Катерина Іллівна. — А хто так не думає, тих треба судити. Принаймні судом совісті. Ти часто цитуєш маму. Це мені подобається! — Вона перевела дух. — Коли Димі пророкували долю Пржевальського, він відповідав: "Хоч конем Пржевальського стати б: поскакати по білому світу". Замість портфеля рюкзак за спиною носив. На руці витатуював якір. Це єдине, за що я його лаяла. "Розумний в гору не піде, розумний гору обійде…" Ще одна дивна "мудрість"! Цинічна дуже. Гнєдковська, я б сказала. А Дима щоліта ходив з батьком в гори. І хотів, щоб між хлопцями утвердилось альпіністське братство: всі у зв'язці, і один одного підтягують! Дима Савельєв… На картах дальні маршрути прокладав, а дійшов лише до Наро-Фомінська. Там і пропав.

— А Боря?

— Цей тварин любив. Усіх дворняжок підгодовував. Три чи чотири у нього вдома прижилися. Щодня зустрічали його біля школи… Коли він пішов на фронт, вони ще рік чи півтора до шкільного ґанку приходили. Чекали на нього. Сідали й чекали! Я не могла дивитися в їхні очі. Борисова мама доглядала їх, поки були сили. Ти що це, Петре? Не треба. Хоч я завжди хотіла, щоб мої учні навчилися сумувати, співчувати… Адже сміятися кожен дурень уміє. Я не уявляла собі, звичайно, що їм випадуть такі страждання! А ти перестань. Хочеш, я для тебе нове

прізвисько придумаю? Горністом вже називали Андрійка. Хіба у мене не вистачить фантазії щось нове створити? А хоча б ось... Будь Сигнальником! І щосили сигналь, як тільки цього вимагатиме життя.

Я від ніяковості втягнув шию в плечі, а руки заклав за спину.

— Добре, коли б на світі більше було Сигнальників і Горністів! — вела далі Катерина Іллівна. — І менше мовчунів, які не сигналять і не горнять ні за яких обставин. Словом, якщо ти зробиш те, що задумав, я й справді ляжу в лікарню зі спокійною душею. Буду знати, що імена і подвиги моїх хлопчиків не канули у вічність! І взагалі... Хай про тих, хто встиг у житті всього одне — спасти нашу землю! — хай про них буде написано. Про кожного! Поіменно... І якщо шкіл вже нема, то в будинках, де вони жили! А якщо будинків, де жили, нема, то в будинках піонерів, де в гуртках навчались, або в дитячих бібліотеках, куди за книжками ходили... Але щоб жодне ім'я не кануло у вічність! Мої дорогі хлопчики...

— Чому тільки хлопчики? Я й про Тетянку напишу.

— Тоді мені ще спокійніше буде... на операційному столі!

Про що б Катерина Іллівна не розмірковувала, майбутня операція брала в усьому участь. І виказувала свою присутність: голос її був то надто оптимістичний, само-заспокоюючий, то задумливо відчужений.

Вона підійшла до старовинного дзеркала з павутинками-тріщинками.

— Отже, я з успіхом продовжую худнути! Це було б даниною моді, якби відбувалося, як то кажуть, "за власним бажанням". Але я завжди була прихильницею фундаментальності. І якщо здоров'я зі мною не порахувалось, назвемо його нездоров'ям. Ти згоден? Я слухаю... Відповідай.

Але я не відповів.

Вона продовжувала вдивлятися в себе:

— Схоже, що одна сукня розрахована на двох. Але панікувати соромно. Адже я Тетянку в чотири рази пережила!

— Навіщо ви, Катерино Іллівно?..

— Панікувати соромно, — повторила вона. — Я ось дочці своїй про операцію не напишу: навіщо і її заганяти в лікарняну атмосферу?

— А де вона?

— На Далекому Сході. На Далекому! Тобто далеко, а ти — близько… Я б хотіла, щоб від імені усіх улюблених мною дітей мене провідував ти, Петре. Не заперечуєш? Я слухаю…

— Аякже? Звичайно!..

Влаштувавшись на лаві в центрі двору, я сонячним променем через збільшувальне скло виводив на дубовій дошці літеру за літерою.

Я хотів, щоб відкриття меморіальної дошки було сюрпризом, — і спочатку працював вдома, вилізши на підвіконня. Але сонце навідувалось до нас лише вранці. І я вирішив, що зручніше з ним спілкуватися відверто, не ховаючись.

Незабаром я був уже не просто в центрі двору, а й в центрі уваги. Хлопці обступили мене, але не щільно, на відстані, яку називають "шанобливою".

Як тільки із літер вишиковувались імена й прізвища, я чув приглушене: "Володимир Бугров... А де він жив? У якому під'їзді?", "Тетяна Ткачук... А де вона жила? На якому поверсі?" Кожному, я відчував, хотілося, щоб це було в його під'їзді і на його поверсі.

— Петре, а звідки ти знаєш їхні імена... І прізвища?

— Я багато чого про них знаю! Але поки що не все. Ось Володя Бугров. Повинен був стати академіком. — Я повторив слова Катерини Іллівни: — "Скільки майбутніх академіків не дожили навіть до інституту!" Треба розвідати про них... поки є у кого дізнатися. Ми, можливо, і літопис створимо: "Герої, що жили в нашому будинку"! Сигнальниками і Горністами хочете бути?

— Ще б пак!.. А що це означає?

— Потім поясню.

Лише Валько Гнєдков підійти не зважувався. Він спостерігав за мною віддалік — і багато чого для нього було незрозумілим, тому що він не здогадався взяти із собою бінокль. З тривогою він розумів тільки одне: його свисток відступив перед звуками... перед сигналами горна!

— Що це у тебе? — спитали мене біля прохідної лікарні.

— Подарунок, — відповів я.

— Що це у тебе? — ще разів з п'ять запитували мене лікарі і медсестри в коридорах лікарні.

— Подарунок, — відповідав я.

Дошка була загорнута в мамин медичний халат. Ніхто не зупинив мене, бо, можливо, на лікарняних перехрестях білий колір діяв, як зелений на вуличних.

— Що це у тебе? — спитала Катерина Іллівна, коли я увійшов до палати.

— Все… Закінчив.

— Не може бути!

Дві немолоді жінки, що лежали в одній палаті з Катериною Іллівною, були в чомусь фатальному схожі між собою: хвороба знекровила їхні обличчя, в очах поселилася розгубленість і зажура — у такі дні люди запізно усвідомлюють істинну ціну всього, що стає раптом для них недоступне.

Жінки з гарячковою радістю відірвалися від власних думок, які також, мабуть, були схожими одна на одну, — і зустріли мене як довгожданого. Обидві вважали Катерину Іллівну головною в палаті: сказавши речення, дивилися на неї, чекали її схвалення.

Коли я вперше прийшов до лікарні, одна з них спитала:

— Вчительку прийшов провідати?

— Йому пощастило: він ніколи у мене не вчився, — сказала Катерина Іллівна.

Я не розгортав свого "подарунка", і жінки одночасно згадали, що у них багато справ у коридорі: треба прийняти ліки, подивитися телевізор. Але перш ніж залишити палату, обидві з таємничою, тихою урочистістю повідомили, що я можу привітати Катерину Іллівну.

— З чим? — спитав я, коли жінки залишили нас удвох.

— Незручно радіти в такій лікарні… в такій палаті. Але виявилося, що операція мені не потрібна. Можна обійтися без неї! От що таке самонавіювання! Варто було знаменитому професорові зробити це відкриття, як я почала видужувати, повніти. Помітно? Я слухаю… Відповідай!

— І колір обличчя змінився!

Я звернув на це увагу відразу, з порога: на щоках Катерини Іллівни проступив рожевий колір, як це бувало, коли вона хвилювалася. Шкіра натяглася, розгладилась.

— Прибавила два кіло! — переможно прошепотіла воші. — Я знала, що підозра точить, збиває з пантелику, створює небезпечні міражі. Але весь жах самоїдства я зрозуміла тільки зараз. Ось сказали: "Обійдемося без операції!" — і я розцвіла. Добре, що дочку передчасно налякати не встигла.

Від щастя я витяг вперед руки, потер долоні. Уважніше роздивився Катерину Іллівну — і цілком погодився зі знаменитим професором.

— Вас вибрали тут "палатною керівницею"? Це видно!

— Я сама себе утвердила. Не забувай, який епітет додавали до мого імені! — Вона поволі сперлася на руки, велично перетворила лікарняну койку в ложе. — Мелю на радощах щось несусвітне. Зволікаю урочистий момент! Ну, покажи мені… Невже все зробив?

Вона підвелася з ліжка у квітчастому халаті кольору її волосся.

Я обережно розпеленав дошку і підняв угору, закривши нею себе. Катерина Іллівна не змогла встояти на ногах. Втративши свою

величність, вона сіла на край ліжка й ледь чутно, зривистим голосом прочитала: "Тут жили, прямо зі школи пішли на війну і героїчно загинули: Володимир Бугров, Андрій Добровольський, Олександр Лєпьошкін, Борис Лунько, Сергій Нєфьодов, Дмитро Савельєв, Тетяна Ткачук. Вічна слава героям!"

Я поставив дошку на стіл, прихилив до стіни. А схвильована Катерина Іллівна ходила но палаті, міряла її кроками з кутка в куток. Підходила до дошки, перечитувала вголос одне ім'я, потім друге.

— Це треба було зробити давно! — сказала вона. — Але хоч зараз... Слава богу, що дожила! Тепер щодня приходитиму у ваш будинок. Спасибі, Петре...

Несподівано вона підійшла і поцілувала мене у спітнілий лоб.

— Можливо, й інші... так зроблять? — сказала вона. — Сигнальники й Горністи! Скільки на нашій землі будинків, де жили герої... Не злічити!

— Ви коли виписуєтеся? — спитав я.

— Днів через три. Будемо разом приносити їм квіти. Ти згоден? Я слухаю...

На знак згоди я замахав своїми незграбними ручищами.

— Взагалі, мою операцію відмінили! А твоя "операція" завершилася чудово. Спасибі... Сигнальнику!

У коридорі, біля білого столика, розмовляв по телефону молодий лікар. У нього була русява борідка і передчасна лисина. Він тер, ніби полірував, свою лисину, згадуючи, як проїхати до театру оперети. Мене завжди дивувало, що оточуючий їх світ страждань не спроможний відірвати лікарів од звичайних турбот. Навіть від спортивних

пристрастей, а зараз виявилось — і від оперети. "Усе правильно, — подумав я. — Вони повинні лікувати, а не приплюсовувати біль до болю і до печалі печаль".

— Почекай, — зупинив мене лікар. Договорив і, залишивши у спокої лисину, суворо спитав:

— Це що у тебе?

Він показав на дошку, обгорнуту маминим медичним халатом.

— Подарунок, — відповів я.

— Чому ж назад його несеш? — Він знову потер лисину. — А втім, не в тому річ. Тобі скільки років?

— Шістнадцять, — збрехав я навіщось, додавши собі два з половиною роки. І, як на доказ, витягнув шию і руки.

Лікар показав на білі двері палати, в якій лежала Катерина Іллівна:

— Родич?

— Так.

— А чому це інші родичі не відвідують?

— Інших нема.

— Ну, якщо нема... — Він повільно, ніби роздумуючи, потер свою лисину. — Якщо нема... тоді зайдемо в ординаторську.

Коли ми зайшли, він спитав:

— Таємниці берегти умієш?

— Умію.

— Так ось… Операцію робити не будемо. Нема сенсу.

— Як це розуміти?

— Строки упущені. Пізно вже.

— Але ж вона має кращий вигляд!

— Так буває.

Я повернувся додому. Мами не було. Я знову розпеленав дошку, прихилив її до вікна. На дереві сонцем було написано:

"Тут жили, прямо зі школи пішли на війну і героїчно загинули

Володимир Бугров

Андрій Добровольський

Олександр Лєпьошкін

Борис Лунько

Сергій Нєфьодов

Дмитро Савельєв

Тетяна Ткачук

Вічна пам'ять героям!"

— І Катерині Іллівні, у якої вони вчилися, — додав я вголос.

Минуло багато років. Але щоразу, входячи в наш будинок чи виходячи з нього, я дивлюся на потемнілу вже дубову дошку і подумки кажу: "Вічна пам'ять... Ненавиджу війну!"